

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 37. 018. 3 + 376.64 – 058.5 (045)

Ольга Поляновська, аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

У статті розглядаються теоретичні аспекти змісту соціально-педагогічної профілактики правопорушень молодших школярів, названо завдання, мету, методи, форми та засоби, на основі яких вона здійснюється.

Ключові слова: зміст, соціально-педагогічна профілактика, принципи, методи, форми, засоби профілактики.

В статье рассматриваются теоретические аспекты содержания социально-педагогической профилактики правонарушений младших школьников, определены задания, цель, методы, формы и средства, на основе которых она осуществляется.

Ключевые слова: содержание, социально-педагогическая профилактика, принципы, методы, формы и средства профилактики.

Theoretical aspects of social-pedagogical preventive measures of junior pupils law contravention have been considered in the article. Main task, aim, methods, forms and means of preventive measures of law contravention realization have been named.

Key words: concept, social-pedagogical measures of prevention, principles, methods, forms, means of measures of prevention.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. Профілактика правопорушень неповнолітніх не втрачає актуальності в сучасному суспільстві, проте вона набуває дещо інших вимірів і форм. Загалом рівень злочинності неповнолітніх знизився в нашій країні, проте представники протиправної поведінки суттєво помолодшали. Це зумовило необхідність дослідження проблеми профілактики правопорушень молодших школярів. Ми вважаємо, що саме соціум значно впливає на формування світогляду дітей, тому вирішили зосередитись на соціально-педагогічній профілактиці.

Різні аспекти змісту соціально-педагогічної профілактики молодших школярів досліджували О.В. Бакаєв, В.В. Головченко, Т.П. Демиденко, В.Ф. Орлов, В.М. Приходько, Л.Г. Семезенко, В.Г. Троцько, І.М. Трубавіна, С.В. Чернетко, Ж.І. Шведова.

Метою наукової статті ми визначили з'ясувати теоретичні особливості змісту соціально-педагогічної профілактики дітей-сиріт молодшого шкільного віку в інтернатних закладах.

Виклад основного матеріалу. Зміст профілактичної роботи визначається як комплекс ідей, думок, факторів, основних напрямків попереджувального виховного впливу. Уся профілактична робота повинна здійснюватись цілісно. Такий цілісний процес має ґрунтуватись

на певних принципах наступності та єдності всіх ланок загального соціально-педагогічного виховання та перевиховання. Тому в процесі профілактики правопорушень серед дітей-сиріт, які знаходяться в інтернатному закладі, значну увагу потрібно приділяти орієнтації на особистість.

Зміст профілактики правопорушень, на наш погляд, включає в себе поняття “профілактика”, принципи, завдання, методи, форми та засоби, на основі яких вона здійснюватиметься та, безперечно, завдання і програму профілактики.

Отже, “соціальна профілактика негативних явищ – це діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню, загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечним наслідкам шляхом виявлення, усунення або нейтралізації чинників, що їх породжують, та створення умов для успішної життєдіяльності суспільства” [7].

Зазначимо, що метою соціально-педагогічної роботи є формування життєвого досвіду дитини, здатності до життєстійкості, самозбереження і самозахисту. Тому соціально-педагогічна профілактика – це система дій, спрямованих на розвиток умінь і формування навичок орієнтації в складній системі соціальних взаємин, попередження соціальних наслідків сирітства: соціальної віддаленості, ізольованості дитини, асоціальної поведінки. Соціально-педагогічна профілактика реалізується шляхом ознайомлення дітей із своїми правами й обов'язками, нормами соціальної значущої діяльності та поведінки. Дітям

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

надається інформація про нормативно-правові документи, в яких установлюються норми і гарантії розвитку особистості, рівень освіти, соціального захисту та забезпечення, профорієнтації. Зміст діяльності складають також заходи з надання дітям інформації про негативні наслідки протиправних дій, зневаги до здорового способу життя, відмови від культурного проведення дозвілля [2].

Проаналізувавши психолого-педагогічні дослідження з означеної проблеми [2, 4, 5, 9, 10, 11, 13], ми дійшли висновку, що здійснювати соціальну профілактику правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку доцільно на основі таких принципів: систематичності та послідовності; гуманізації та демократизації; врахування вікових особливостей; вивчення учня та тенденцій його розвитку; врахування життєвого досвіду особистості; формування переконань у правильності правової норми; подолання відлучення учня; принципу реалістичності; принципу етичності; наступності психологічного впливу на вихованців; забезпечення права людини на вільний вибір своєї поведінки, обмеженого подібним правом інших людей; комплексності; системності; науковості; інтегрованості; мобільності; наступності; конкретності; ненасильницького характеру профілактики; добровільності участі в профілактичних заходах; попереджачого характеру профілактики; відповідності профілактичних дій потребам та інтересам представників цільових груп, їх віковим та соціокультурним особливостям.

На наш погляд, з використанням вищезазначених принципів, у навчально-виховному процесі школи-інтернату, спрямованому на виконання завдань профілактики, можна досягти оптимальних результатів за короткий час.

Отже, основними завданнями соціальної профілактики визначаються наступні: по-перше, дослідити причини і фактори проблеми або негативного соціального явища; по-друге, визначити ресурси, необхідні для подолання проблеми або виявити наявні; по-третє, попередити негативний вплив середовища; по-четверте, розширити можливості для задоволення потреб, подолання проблем, повноцінної життєдіяльності (підвищити соціальні ресурси); по-п'яте, подолати особистісні фактори, які здійснюють співучасть у виникненні або загостренні проблем і заважають їх розв'язанню; по-шосте, підвищити особистісні ресурси, здатність особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх і задовольняти потреби; по-

сьоме, організувати взаємодію суб'єктів в подоланні проблеми, організувати діяльність, спрямовану на попередження і подолання проблем.

Щодо методів роботи, то найбільш ефективними та гуманними, за нашими дослідженнями, виявилися такі: ситуація вибору поведінки [15]; привчання до додержання правил людського співжиття; метод заміни дії [16]; бесіда; розповідь, пояснення; наведення прикладів; заохочення, покарання; переконання, примусу; метод впливу колективу; вивчення учня і тенденцій його розвитку; арт-терапія; ознайомлення з різними документами; аналіз вчинків учня; бесіда з референтною групою; вивчення навколишнього середовища [2]; індивідуальне попередження; робота в малих групах; мозковий штурм; гра (рольова, драматизація); розбір виховних ситуацій [2]; диспути; творчі проекти; карусель; обери позицію, зміни позицію; дерево вирішень; діагностування (анкетування, опитування); словесні методи (бесіда, розповідь, пояснення); наведення прикладів.

Не менш важливими при здійсненні профілактики є форми проведення певного заходу. З усієї їх різноманітності ми обрали наступні: зустрічі (з працівниками соціальних служб, інспекторами кримінальної міліції, людьми, що досягли успіху, реабілітованими злочинцями); виконання доручень [12]; консультації (психолога, соціального педагога); індивідуальні бесіди; індивідуальна позаурочна робота; тренінги; інструктажі; круглі столи; години спілкування; перегляд фільмів; виховні заходи; уроки; театралізовані диспути; позаурочна робота: гурткові форми, клуби спілкування, масові заходи, індивідуальна робота з окремими вихованцями; терапія поведінки; психоаналіз [5]; організація соціального середовища; активне соціальне навчання соціально-корисним навичкам; організація діяльності, альтернативної девіантній поведінці [2].

Згідно з дослідженнями, профілактичну роботу можна поділити на такі етапи: пізнання і виявлення осіб, схильних до девіаційної поведінки і правопорушень, причин і наслідків правопорушень; оцінки протиправних дій та стану організації профілактичної діяльності [2].

Інший підхід до поділу процесу соціально-педагогічної роботи на етапи знайшли в дослідженнях Н.І. Клокар та Л.А. Петушкової. Вони визначили наступні етапи: діагностика (виявлення потреб дитини, її інтересів, здібностей); планування разом з дитиною

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

соціальної діяльності (постановка й усвідомлення мети та засобів її досягнення); організація діяльності; оцінка результатів роботи [13].

Згідно з дослідженнями О.В. Безпалько та ін., профілактична робота з дітьми груп ризику передбачає такі етапи: діагностичний етап – вивчення соціальних, педагогічних та психологічних передумов формування індивідуальних особливостей, що стали причиною девіантної поведінки; корекційний етап. Після отримання повної інформації про дитину та обробки результатів потрібно розробити і застосувати психокорекційну програму, спрямовану на подолання проблем, негативних особистісних рис, виявлених на попередньому етапі, які сприяють відхиленням у поведінці неповнолітнього. За результатами досліджень нерідко з'ясується, що для неповнолітніх, які проявляють ознаки схильності до правопорушень, характерні: а) високий рівень агресивності; б) високий рівень тривожності; в) низька самооцінка. На цьому етапі проводиться повторна діагностика поведінки, емоційного стану особистості та ставлення її до себе і до оточення. На основі отриманих даних складається характеристика на досліджуваного учня, що охоплює всебічний опис його особистості на цей момент, перспективи подальшого розвитку і рекомендації для продовження роботи з питань корекції особистісних порушень, що сприятиме запобіганню девіантній поведінці [7].

Отже, ми дійшли висновку, що в українській науці визначають різні етапи профілактичного процесу, проте міняється їх назва, а сутність залишається практично однаковою. Одні подають більш детальну структуру, інші визначають менше складників.

Працюючи над проблемою вибору змісту соціальної профілактики правопорушень в інтернатних закладах, ми вирішили з'ясувати, які причини спонукають дітей до порушень у поведінці. З цією метою ми проаналізували дослідження вітчизняних науковців.

Дослідники М.А. Єфімов, В.А. Лобанов доводили, що більше 60% неповнолітніх злочинців здійснюють злочини внаслідок того чи іншого негативного впливу або відсутності належного виховання в сім'ї, де розпочинається і тривалий час продовжується формування особистості дитини. Вони також наголошують на формальності виховної роботи. Важливими причинами схильності до правопорушень юристи назвали нечітке уявлення про елементарні правила поведінки в суспільстві та недостатнє знання законодавства [13].

Формування негативних соціально-психологічних властивостей особи неповнолітніх злочинців відбувається під впливом причин, головними з яких є: недоліки у вихованні дітей сім'ями, а саме відсутність контролю з боку батьків, їх зайве піклування, зайва суворість, застосування до дітей фізичної сили тощо; криміногенний вплив сім'ї, а саме: негативний вплив сім'ї (прояв агресивності, жорстокості, аморальності), навмисне формування батьками та іншими близькими негативних поглядів і навичок у підлітків, а в окремих випадках втягнення дітей у злочинну діяльність; негативний вплив друзів, знайомих та однолітків; недоліки в роботі правоохоронних органів – органами кримінальної міліції в справах неповнолітніх значно послаблено профілактичну роботу в підлітковому середовищі; низький рівень виховної роботи в школах. Педагогічні кадри не на належному рівні здійснюють профілактичну роботу з дітьми через відсутнє стимулювання цієї діяльності. Серед інших факторів – безробіття, низький рівень матеріального забезпечення сімей, неспроможність батьків задовольнити першочергові потреби дітей (нагодувати, одягати); незайнятність суспільно корисною працею [6].

Головною причиною виникнення протиправної поведінки неповнолітніх, на думку В.І. Шведової, є відсутність інтересу до навчання. Велика кількість неповнолітніх правопорушників – це учні, що втратили інтерес до навчання, не відчують потреби щось знати. Ще однією причиною визначає відсутність позитивного практичного досвіду [16].

В.Г. Троцько, І.М. Трубавіна стверджували, що поведінка співвідноситься з моральними поглядами людини та складається з вчинків. Вона залежить від середовища, в якому дитина живе, спілкується, вчиться, та від того, які цінності є головними в середовищі та як дитина ставиться до них. Стверджують, що дитина переймає цінності якоїсь однієї групи (середовища), в якій вона почувається найбільш комфортно, захищено, впевнено, тобто референтної (еталонної) групи, яка визначає її думки та вчинки. Не завжди така група має позитивні цінності, що зумовлює конфліктну поведінку її членів. Дитина діє недобре, аби заслужити схвалення у своїй групі, тоді як погляди інших груп не враховуються нею, хоч би якими справедливими вони були [3].

Ми вважаємо за доцільне здійснювати профілактику правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в інтернатних закладах, поділяючи її на наступні види: індивідуальну та загальну. Усі перераховані нами принципи, методи,

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

форми роботи розподілено відповідно до них. Запропонований поділ ви можете побачити в схемі...

Індивідуальне попередження, виходячи з механізму злочинної поведінки, на думку О.П. Кондратюк, Н.А. Ткачової, А.О. Молчанової, В.Ф. Орлова, належить спрямовувати на особистість та її негативні риси, середовище, яке її формує, а також умови, обставини та ситуації, що сприяють чи полегшують вчинення протиправних дій. Метою індивідуального попередження є позитивна корекція особистості учня, яка призводить до змін його поведінки від антигромадської до законотворчої. Досягти її можливо, лише реалізувавши конкретні завдання:

- а) виявлення учнів, поведінка яких свідчить про реальну можливість вчинення протиправних дій;
- б) виявлення джерел негативного впливу на них;
- в) прогнозування індивідуальної поведінки;
- г) планування заходів індивідуальної профілактики;
- д) позитивнокеруючий вплив.

У процесі вивчення особистості учня як об'єкта попереджувального впливу, на їх погляд, і ми з цим погоджуємося, потрібно аналізувати:

- а) девіантна чи інша протиправна поведінка;
- б) обставини, що спричиняють і зумовлюють протиправну поведінку;
- в) індивідуально-психологічні особливості;
- г) наявність нахилів антисуспільного характеру (до алкоголю, наркотиків, сексуальні захоплення тощо);
- д) умови життя та найближче оточення.

Дефіцит позитивної інформації є однією з причин втрати загально-соціальної зацікавленості, розвитку егоїзму, почуття протесту, агресивності [2].

Вивчення індивідуальних особливостей педагогічно занедбаних дітей показує, що психіка більшості з них нестійка, вони легко піддаються негативним впливам середовища. Їх наслідуваність, як правило, має негативний вибірково-характер. Негативні звички в стосунках з оточуючими засвоюються швидше і легше, ніж позитивні. Це пояснюється тим, що досвід неблагополучних, конфліктних стосунків у них багатший, ніж досвід позитивних стосунків. Через це в них слабо розвинута або зовсім нерозвинута здатність протистояти негативним впливам, і, навпаки, яскраво виявляється тенденція чинити опір позитивним виховним діям батьків, педагогів, представників громадськості. Саме такі діти часто стають правопорушниками [14].

Загальна профілактика, на наш погляд, має спрямовуватися на усунення причин та факторів, що спонукають до злочинної поведінки, зокрема в середовищі перебування дітей, та повинна бути

скерована не на конкретну особу, а на учнівський колектив (первинний (колектив класу) та вторинний (загальношкільний)).

Здійснювати загальну профілактику потрібно з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей учнів. У молодших класах – шляхом створення сприятливої психолого-педагогічної атмосфери, впровадження інноваційних технологій навчання, які забезпечують здобуття більшістю школярів базових знань, формування загальнонавчальних умінь і навичок; засвоєння норм культури, поведінки; естетичного виховання школярів; вивчення особистісних рис учнів; виділення школярів з дезадаптивною і асоціальною поведінкою; спостереження і рекомендації психолога, соціолога, корекції, нейтралізації джерел моральної деформації, оздоровлення умов життя і виховання [10].

Зважаючи на особливості профілактичної діяльності, описані вище, ми дійшли до висновку, що її ефективність залежить від реалізації завдань профілактики як в навчальній, так і в позакласній діяльності дітей молодшого шкільного віку. На основі виявлених нами особливостей змісту профілактики правопорушень молодших школярів визначено критерії та показники прояву правової компетентності таких учнів у навчально-виховних закладах інтернатного типу.

Отже, критеріями ми визначили такі: когнітивний (знаннєвий); емоційно-мотиваційний; діяльнісно-поведінковий.

Кожен з них характеризується показниками: когнітивний (знаннєвий) – права обізнаність; знання про загальнолюдські цінності; знання про способи продуктивного спілкування, розв'язання конфліктних ситуацій; наявність знань про організацію життя та побуту; емоційно-мотиваційний – потреба в саморегуляції, самовдосконаленні; наявність інтересу та мотивації до навчально-пізнавальної діяльності; виваженість та обдуманість учинків; позитивне ставлення до оволодіння правомірними засобами та способами задоволення власних потреб, правовими знаннями; критична оцінка своєї поведінки та сприйняття критики інших; діяльнісно-поведінковий – використання правових знань, умінь та навичок для здійснення правильного вибору в різних життєвих ситуаціях; уміння дотримуватися правил людського співжиття; володіння навичками соціально-позитивної поведінки; сформованість свідомої дисциплінованої поведінки; прагнення займатися суспільно корисною працею; позитивні стосунки з оточуючими (вчителями, вихователями, іншими

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗМІСТУ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ ДІТЕЙ-СИРІТ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДАХ

дорослими) та однокласниками; вміння конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації.

Для характеристики критеріїв та показників ми визначили три рівні їх прояву: низький, середній та високий.

Висновки. Отже, ми визначили теоретичні основи змісту профілактики правопорушень дітей-сиріт молодшого шкільного віку в інтернатних закладах, проте подальшої розробки потребує з'ясування його практичної складової. Рекомендуємо здійснювати навчально-виховний процес, спрямований на профілактику правопорушень молодших школярів у школах-інтернатах на основі реалізації наступних соціально-педагогічних умов: підвищення почуття відповідальності і самоконтролю з боку самих учнів; здійснення профілактично-інформаційної роботи з учнями; захищеність дитини від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості, експлуатації; надання можливості дітям вільного доступу до інформації, яка сприятиме її розвитку; здійснення індивідуального підходу в профілактиці правопорушень.

1. Андриенко В.К. Неблагоприятные условия семейного воспитания, способствующие возникновению педагогической запущенности и правонарушений школьников / В. К. Андриенко // Предупреждение педагогической запущенности и правонарушений школьников: сб. науч. трудов / под ред. М.А. Алемаксина. – М., 1980. – С. 153–169.

2. Бакаев О.В. Профілактика правопорушень серед учнівської молоді / О.В. Бакаев // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: наук.-метод. зб. статей / за заг. ред. В.П. Пастухова. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 119–150.

3. Ващенко І.В. Про деякі особливості злочинності неповнолітніх в Україні / І.В. Ващенко // Науковий вісник. – Львів, 2004. – №1 (1): Актуальні проблеми профілактики злочинності та правопорушень серед неповнолітніх. – С. 109–116.

4. Головченко В.В. Завдання, структура та зміст правового виховання учнівської молоді / В.В. Головченко // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: наук.-метод. зб. статей / за заг. ред. В.П. Пастухова. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 19–35.

5. Демиденко Т.П. Організація системи профілактики правопорушень серед школярів / Демиденко Т. П., Семезенко Л. Г. // Сучасні підходи та моделі розв'язання проблеми попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської і студентської молоді: зб. наук. статей та матеріалів передового досвіду. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 75–78.

6. Ефимов М.А. Причины и условия, способствующие преступности несовершеннолетних / Ефимов М.А., Лобанов В.А. // Предупреждение правонарушений несовершеннолетних: [сб. статей / под ред. В.Т. Калмыкова]. – Минск: Беларусь, 1978. – С. 17–32.

7. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: навч.-метод. комплекс / авт.-упоряд.: О.В. Безпалько, І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, В.П. Лютий, Ж.В. Петрович, М.І. Ростальна, Л.І. Стрига; за заг. ред. І.Д. Зверєвої, Ж.В. Петрович. – К.: Фенікс, 2007. – С. 286–298.

8. Кобзар Б.С. Специфіка позаурочної виховної роботи з учнями шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків / Кобзар Б.С., Постовойтов Є.П. / Інститут проблем виховання АПН України. – К.: Стило, 1997. – С. 312 с.

9. Колесіна Т. Є. Рання профілактика відхилень у поведінці учнів / Т.Є. Колесіна // Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України: зб. наук.-метод. статей. – К.: Академпрес, 1994. – С. 81–85.

10. Лютий В. Соціальна профілактика негативних явлень / В. Лютий // Діти в кризових ситуаціях: профілактика негативних явлень і соціально-психологічна допомога / І.Д. Зверева (отв. ред.). – К.: Науковий світ, 2001. – С. 15–25.

11. Приходько В.М. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей: наук.-метод. посіб. / Приходько В.М. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 288 с.

12. Профілактика правопорушень і злочинності в учнівському середовищі: метод. реком. / О.П. Кондратюк, Н.А. Ткачова, А.О. Молчанова та ін.; кер. авт. кол. В.Ф. Орлов. – К.: Грамота, 2003. – С. 3–35.

13. Соціальна та психологічна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до умов інтернатного закладу: наук.-метод. посіб. / за ред. Н.І. Клокар, Л.А. Петушкової. – Біла Церква: КОПОПК, 2007. – 96 с.

14. Троцько В.Г. Можливості навчально-виховного процесу щодо запобігання девіантної поведінки молоді / Троцько В.Г., Трубавіна І.М. // Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: матеріали метод. сем. Академії педагогічних наук України (12 лист. 1998 р., м.Київ). – К.: Гнозис. – С. 266–271.

15. Чернетко С.В. Особливості правового виховання учнів у процесі навчання / С.В. Чернетко // Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді: наук.-метод. зб. статей / за заг. ред. В.П. Пастухова. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 61–71.

16. Шведова Ж.І. Педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх / Ж.І. Шведова // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи. – Одеса, 2001. – С. 162–164.

Стаття надійшла до редакції 23.03.2010

